

A néphagyomány értékei napjaink kultúrájában? ¹

Andrásfalvy Bertalan

Mindentudás Egyeteme – 15. előadás – 2002. december 23.

Az önálló tudományként egyetemi tanszékkal rendelkező diszciplínák közül a néprajz elismerése és értékelése a legvitatottabb. E tudományág létjogosultságát gyakran megkérdőjelezzik, avíttnek vagy éppen nacionalistának tartják. Az előadás ezekre a vádakra is megpróbál válaszolni, miközben felvázolja a néprajztudomány történetét, és bemutatja, hogy a múlt szokásainak ismerete hogyan adhat választ a jelen dilemmáira.

I. A néprajztudomány előzményei és kialakulása

Az idegen népek népszokásaira, feltűnő külső tulajdonságaira, a viseletre, a lakásra, a viselkedésre vonatkozó adatokat már az ókorban is gyűjtötték: Hérodotosz, Plinius, Tacitus földrajzi és történeti munkáiban találkozunk efféle leírásokkal, később pedig a középkori útleírásokban, Carpini, Rubruk, Marco Polo emlékezéseiben vagy a felfedezések korában Columbus, Magellán, Cook, Bougainville vagy Amerigo Vespucci jelentéseiben és naplóiban olvashatunk ilyesmit.

A magyar népköltészetre már Szent Gellért felfigyelt. A 11. századból ránk maradt legenda szerint társával egy faluban megszállva hallotta az éjszaka búzát őrölő szolgálóleány dalát, melyet ő a magyarok szimfóniájának nevezett. Anonymus, a 13. század névtelen történetírója a magyarok tetteiről szóló Gestájában megemlíti, hogy a honfoglaló hősök győzelmeikről éneket szereztek, vagyis az ő idejében még hősdalokat énekeltek a honfoglalásról. Egyébként elítélte és hazugságnak tartotta a parasztok „csácsogását”, együgyű beszédét, vagyis a szájhagyományt, melyből azonban ő is merített. A Szent László életéről készített falfestményeken a hősdalok jeleneteire ismerünk. Balassi Bálint pedig verseit az akkor közkedvelt és közismert magyar, német, tót, lengyel és török népdalok dallamaira írta, „Ad notam”- megjegyzéssel.

I. 1. A népköltészeti gyűjtések és az országismereti munkák

Népköltészetünk gyűjtésére nálunk Herder és a Grimm testvérek munkásságának hatására került sor, s azóta költészetünk és irodalmunk visszanyúl e gazdag forráshoz egészen napjainkig. Csokonai Vitéz Mihály, Petőfi Sándor népdalokat jegyzett fel, Arany János nemegyszer a dallamok leírására is vállalkozott lelkiismeretes pontossággal. Erdélyi János, Gyulai Pál, Kiss Áron nemcsak szervezték a gyűjtőmunkát, hanem a népköltészet elméleti kérdéseivel is foglalkoztak, de Móricz Zsigmond (aki maga is sokat gyűjtött),

¹ Megjelent a következő kiadványban: Molnár Zs., Szabó A., Ruprecht E., Varga A., Pándi I. (szerk.) (2007): A IX. MÉTA-TÚRA túravezető füzet. Kézirat, MTA ÖBKI, Vácrátót.

Ady Endre, Tamási Áron, Kányádi Sándor, Nagy László költészete is elképzelhetetlen a népköltészet nélkül, ahogy Bartók Béla, Kodály Zoltán, Lajtha László, Járdányi Pál, Bárdos Lajos muzsikája is a népzene nélkül.

A mai magyar néprajztudomány másik gyökere a felvilágosodás korában elkezdett, máig folytatott országismereti-államismereti munkák sora. Az uralkodók jobban meg akarták ismerni azt a népet, melyen uralkodtak, hogy annak állapotát, erejét, műveltségét erősítsék, emeljék, s ezáltal az állam politikai hatalmát növeljék. Ezek a leírások a hiányokra, az elmaradottságra, a szegénységre, a műveletlenségre hívják föl a figyelmet, hogy ezeken a bajokon jó törvényekkel segíthessen az állam. A költők, művészek tehát tanulnak a néptől, az államismereti munkák szerzői pedig tanítani akarják a népet. Bél Mátyás, Tessedik Sámuel, Berzeviczy Gergely a nép elmaradottságáról, a javítandó hibákról írnak, és a hibák kiküszöböléséért küzdenek.

I. 2. A néprajz az egyetemeken

Magyarországon Katona Lajos már a 19. és 20. század fordulóján tartott népköltészetéről egyetemi előadásokat az irodalomtörténethez kapcsolódva, és a földrajz szakon is hallhattak néprajzi előadásokat a diákok. Az első néprajz szakos egyetemi magántanár Herrmann Antal lett 1898-ban Kolozsvárott, majd 1921-től Szegeden. Ezt a rangot Győrffy István 1929-ben kapta meg, majd 1934-ben ő lett az első magyar néprajzi tanszékre kinevezett nyilvános rendes tanár. Európa más egyetemein nem sokkal korábban alakultak néprajzi tanszékek. Ezeken elsősorban távoli, tengerentúli népek kultúrájával foglalkoztak, vagy a hazai népköltészet (folklor) kérdéseivel, s csak igen későn fordult a kutatás és oktatás egyetemi szinten a hazai néphagyomány egésze felé.

I. 3. A néprajz értékelése, a tudományok között elfoglalt helye

Az önálló tudományként egyetemi tanszéket kapott ismeretek közül a néprajz elismerése és értékelése a legvitatottabb az európai művelődéstörténetben. A kérdés az, hogy a néphagyományt vizsgáló tudomány, a néprajz hová is tartozik. A társadalomtudományok körébe, ahová a történelem és a szociológia, vagy a művészettudományok közé, ahová az irodalomtudományt, a zenetudományt, a művészettörténetet sorolják?

Sok félreértés adódott e bizonytalanságból. Az 1968-as nagy nyugat-európai erjedés és diákmozgalmak idején Németországban egyesek azt követelték, hogy a néprajzot (Volkskunde) egyenesen el kell törölni, ki kell iktatni az egyetemi stúdiumok közül, mert az hamis módon idealizálja a parasztságot, a német népi kultúrát mint a német kultúra ősforrását. Innen származnak azok a mítoszok – mondták –, melyekkel Hitler annak idején a német nép felsőbbrendűségét hirdette. Egyáltalán, a néprajz önkényesen válogat a népi kultúrákból, kiválasztja a legszebb viseletet, a legszebb házat, a legszebb táncokat, dalokat, szokásokat, és elhíti, hogy ilyen és így él az egész nép. Pedig Magyarországon

az egykori országleírásokkal egybehangzóan a két világháború közti népi írók mozgalma is bizonyította, milyen keservesen és szegényen él a magyar nép. Erdei Ferenc a néphagyományt egy elnyomott, kizsákmányolt nép „termékének” tartotta, a néphagyomány, a népművészet gyűjtőit pedig azzal vádolta meg, hogy a szükséges társadalmi változások elodázását, a problémák elhomályosítását szolgálják, ezért reakciósak. Később ez a merev álláspontja módosult, de az 1950-es évek művelődéspolitikájában fel-felbukkan a népiek, a narodnyikok, a nacionalisták elítélése, miközben – valljuk meg őszintén – a hagyomány gyűjtése is nagy anyagi segítséget kapott, arányaiban többet, mint mostanában.

Egy tudományt nem annak alapján kell megítélni, hogy eredményeit egyesek mire akarják felhasználni. E logika alapján a fizika is ellenséges, embertelen tudomány, mert eredményei alapján született meg az atombomba. Mégis, Németországban meg kellett változtatni a néprajzi tanszékek nevét is, a Volkskundéból lett az Europäische Ethnologie nem egy német egyetem. A német nyelvben ugyanis a Volkskunde az a tudomány, mely a saját nép kultúrájával foglalkozik, a Völkerkunde pedig az, ami a tengerentúli, törzsi társadalmak, primitív népek kultúrájával. Angol nyelvterületen a néprajz neve kulturális antropológia lett, az embertan, az antropológia egyik ága. Nálunk sokáig csak azt a tudományt nevezték antropológiának, mely az emberrel mint élőlényel, biológiájával, koponya-típusával, testi adottságaival foglalkozik. Ma már ez a tudomány is sokkal nagyobb és mélyebb kutatást jelent, mint az embertani típus, rassz leírását, meghatározását. Az antropológia mára ismét sajátos értelmezést kapott egyetemeinken. Szemben a magyar néphagyomány gyűjtésével foglalkozó néprajzzal, az antropológia a mai ember és társadalom kérdéseivel foglalkozik. Én ezt a szétválasztást nem tartom indokoltnak, mert az egykori gyakorlat, élet mára tényleg hagyománnyá vált, de nélküle nem értjük meg a mai társadalom kérdéseit sem. Előadásom erről is szólna a későbbiekben.

Változatlanul elterjedt fogalom a folklór is. Eredetileg a népi tudást jelentette, kissé régies angol szóhasználattal. Ma a népköltéssel foglalkozó tudomány összefoglaló neve (amit az 1937-ben megjelent 4 kötetes Magyarság Néprajza még szellemi néprajznak nevezett). Így van zene-, tánc-, népdal és mese-folklór, továbbá a népszokások kutatását is folklórnak nevezzük.

II. Mi a néprajztudomány?

Manapság is sok támadás, gúny éri azokat, akik a néphagyomány rajongói, tisztelői, és ezek a támadások tulajdonképpen magának a néprajztudománynak a létjogosultságát kérdőjelezzik meg. Minek felidézni és visszahozni egy letűnt világ műveltségét, egy szegény, paraszti világ kezdetlegességét, szükségmegoldásait? Ez nem más, mint szembeszállás a haladással, ami minden ósdit, régít elvet és a korszerűt, az újat keresi. A néphagyomány gyűjtése

romantikus anakronizmus, egyenesen nacionalizmus. Valóban ez jellemzi a néprajztudományt?

II. 1. Az emberi szükségletek kielégítésére létrejött dolgok, cselekmények és eljárások feltárása

Minden tudomány célja a valóság, az igazság megismerése. Bár sokan hangoztatják, hogy a megismerés önmagáért van, a tudomány mégis a megismerés segítségével tökéletesíteni akarja a világot - ezért jött létre. A tudomány segítségével kiegészíthetjük és folytathatjuk a teremtés nagyszerű munkáját, hogy mindannyiunk élete szebb, jobb, teljesebb, hosszabb legyen. A biológus, amikor a sejtek működését vagy a kórokozókat vizsgálja, már a gyógyításra, a bajok elleni küzdelemre gondol, vagy annak a munkáját készíti elő, aki a betegségek legyőzésére teszi fel életét. A történész, amikor leírja népének, országának századokkal korábbi életét, egy háború történetét, egy forradalom okait, összefüggéseket, törvényszerűségeket fedez fel, ír le, s ezzel a jelen problémáinak kialakulását segíti megérteni, és kezelésének módjára tesz javaslatot. Az irodalomtörténet, a zene- és művészettörténet feltárja a szerzők életének részleteit, indítékait az alkotásra, a művész szándékát - az alkotó gondolkodásának bemutatásával megkönnyíti a mű befogadását, megértését, és ezzel elősegíti annak megvalósulását, amire a szerzők törekedtek. Nem utolsósorban biztatja az utódokat, követőket, hogy ők is segítsék kielégíteni embertársaik lelki-szellemi szükségleteit, megfogalmazni életérzéseit és eszményeit. A néphagyomány kutatására létrejött néprajztudomány értelme, célja ugyanez. Tanítani akar a néphagyomány segítségével, a jelen problémáit szeretné leküzdeni.

A néphagyomány a nép, sok-sok ember sok-sok évszázad alatt szerzett tapasztalatainak, ismereteinek összessége. Feltáruznak benne az ember alapvető szükségletei és a kielégítésüket célzó módszerek, eljárások, alkotások. Kutatjuk, leírjuk a szükségletek kielégítésére létrejött dolgokat, cselekményeket, eljárásokat, tennivalókat, melyek nélkül nincs élet, melyek hiánya, elégtelensége következtében szenvedtek sérüléseket az emberek régen, és amelyek nélkül ma is sérüléseket szenvedünk, nem élhetünk hozzánk méltó, teljes életet.

Magát a szükségletet nehéz meghatározni, megfogalmazni, leírni. A szükségleteket éppen kielégítésük módján, mikéntjén keresztül ismerhetjük meg. A ház, a lakás különböző szükségletek kielégítésére jött létre. Védelmet nyújt az eső, a hideg, a meleg ellen, lehetővé teszi, hogy elrejtőzzünk, hogy megvédjük a tulajdonunkat, hogy távol tartsuk az idegeneket és az állatokat. Ugyanakkor a házzal kifejezhetem magam, elképzelésemet a szépről, üzenetet közvetíthetek azoknak, akik látják, megmutathatom elkötelezettségemet az emberek, a történelem iránt stb.

II. 2. Az anyagi és a szellemi szükségletek és a belőlük fakadó következmények

Az anyagi, testi szükségletek felismerése és kielégítése egyszerűbbnek, könnyebbnek látszik. Eszünk, mert éhesek vagyunk. De hogy milyen ételre van szükségük, azt az emberek csak az évezredek során kialakult hagyományból, gyakorlatból tudták. Mára már a tudomány meghatározta, hogy például egy felnőtt embernek ennyi és ennyi vízre, szénhidrátra, fehérjére, sóra, vitaminra, nyomelemekre van szüksége, hogy éljen és egészséges maradjon. Leegyszerűsítve: ha az ember észrevette, hogy valami miatt beteg, gyenge, öntudatlanul is először azt kereste, hol tért el ősei gyakorlatától, akik éppen azért maradtak meg, mert minden szükségletüket kielégítették. A szükségletek kielégíthetlensége, a hiány nem mindjárt válik érzékelhetővé, a hiány nem azonnal jár bajjal. Ha nem iszunk vizet, rögtön érezzük a szomjúságot, de ha nem kapunk elég vitamint, akkor esetleg csak hónapok múltán jelentkezik a baj. A lelki, szellemi, érzelmi szükségletek kielégíthetlenségének következményei esetleg csak évek múltán jelentkeznek, s nem egy esetben már nem lehet pótolni a hiányt. Ha annak idején nem jött létre a személyes kötődés, a családhoz, közösséghez, szülőföldhöz való tartozás élménye, évek múltán jelentkezik az elidegenedés, a magány érzése, a depresszió - akár egészen az öngyilkossági kísérletig.

Egy indián mítosz szerint minden ember számára egy forrásból fakad az élet vize, de minden népnek más és más edénye van, amivel a forrásból vizet merít magának. „A mienk eltörött” - fűzte hozzá az öreg hopi indián, amikor elmondta ezt a mítoszt Ruth Benedictnek, a híres amerikai néprajzkutatónak. E nagy múltú nép mára rezervátumokba szorulva a feloldódás, a megsemmisülés veszélyében él.

II. 3. A néprajzi kutatás munkamódszere

A néprajzkutató nem a népet kérdezi meg, figyeli meg, hanem az egyes népekhez, népcsoportokhoz tartozó egyes embert. Miközben az egyének életét, tudását, emlékezetét, gyakorlatát mind tökéletesebben leírja a maga egyediségében, azt is megfigyeli, mi ebben a hagyomány, amit az egyén azért tesz, visel, használ, mert elődeitől tanulta, és mi benne az, ami másokkal közös, másoknál is megvan, vagyis a közösséghez kötött. A néprajzkutató azt kérdezi, hogy hogyan tesz eleget a megfigyelt egyén a hagyomány és a közösség elvárásainak szükségletei kielégítésekor.

A tudomány megköveteli, hogy mindent a társadalomtudományok módszerével, körültekintően, összefüggéseiben írjak le - úgy, amint azt megtapasztaltam, láttam. Amikor ezeket az ismereteket közzéteszem, nyilván megkülönböztetem azokat az elemeket, amelyek egyediek, amelyek a hagyományokhoz kötődnek vagy éppen azt tagadják, és amelyek általánosnak mondhatók a közösségen belül. A részletekből, a hiányosságokból is felismerem a lényegét, amely csupán bizonyos mértékig valósul meg az egyes

esetekben. Amikor Kriza János a 19. század elején összegyűjtötte az udvarhelyi székely népballadákat, gyűjteményébe a legszebbeket, a legteljesebbeket írta le, hogy azokkal jellemezze népének költészetét. Amikor Tóth János a 20. század közepén a Vas megyei Őrség népi építészetéről könyvet adott ki, azoknak a házaknak a fényképét és alaprajzát mutatta be, melyek az ottani nép megítélése szerint a legszebbek voltak, az ottani szükségleteknek és a hagyománynak legjobban megfeleltek, jóllehet, nem mindenki lakott már akkor ilyen házakban ott sem.

III. A hagyományos népi tudás és annak újrafelfedezése

III. 1. A gyermekszülés és a csecsemőgondozás

Nem is olyan régen szinte általános volt még, hogy az anyák a szülőotthonban fekvve szülték meg gyermekeiket, s az eseményből az orvos kivételével szigorúan kizártak minden férfit – a férjet is. Az újszülöttet anyjától elkülönítve helyezték el a többi csecsemő közt, és csak meghatározott időben vitték őket édesanyjukhoz szoptatásra. Rendnek kell lenni, és az anyának pihenésre van szüksége – volt a jelszó. Sok anyának nem volt elég teje, vagy a kisgyerek nem szopott eleget az engedélyezett idő alatt: ez ezért itt, az azért ott sírt. A néphagyományból tudjuk, hogy valamikor, mintegy 100-150 évvel ezelőtt nem egy helyen az asszony férje ölében ülve szült, vagy az erre készült szülőszékben, ami a fekvésnél sokkal természetesebb testtartást tett lehetővé. Mostanában megint terjedőben van ez a módszer, engedik az „apás szülést”, a felkészített apa jelen lehet gyermeke világrajövetelénél, biztathatja, erősítheti asszonyát a nehéz órákban. Különösen jól eshet ez akkor, amikor a szülés elhúzódik, az orvosok, nővérek magára hagyják, ha kis időre is, a vajúdó kismamát. Az újszülöttet, miután megmosták, az anyjára helyezték, s régen vele is maradt éjjel-nappal a függönnyel elkülönített Boldogasszony ágyában. A kicsi gyermek akkor és annyit szopott, amikor és amennyit tudott, ennek következtében nem maradt éhen egy percig sem, és az anya tejképződése is jobban megindult. Az állandó szopás az anyaméh összehúzódását is elősegítette. Ezek ma már orvosilag elismert tények.

Az életerős parasztasszonyokat, akiket nemegyszer kint a mezőn dolgozva ért el a szülés órája, és a barázdában hozták világra gyermeküket, 8 napig megkímélték minden könnyebb munkától is, hogy állandóan gyermekével lehessen és táplálhassa. Mátkája, komaasszonya hordta neki ezalatt ünnepélyesen a paszitot vagy kerülőt, külön erre az alkalomra készített díszes kosárban, külön erre az alkalomra szőtt kendővel letakarva: egy fazék levest, sült húst, kalácsot, egy üveg bort. A mátka nemcsak a gyermekágyat fekvő asszonyt, hanem annak egész családját is ellátta, hogy az anyának azokra se legyen gondja, csak a gyermekére fordítsa minden idejét, erejét.

III. 2. A női szolidaritás intézménye: a mátkázás

A mátkát, leendő gyermekének keresztanyját, gyermekágyban gondozóját, ellátóját még nagylányoskodása megkezdésekor, 14-15 éves korában választotta ki az nő leánybarátnői közül. Ennek ünnepélyes alkalma, napja volt: a húsvét utáni első vasárnap, a „fehér” - vagy egy régi naptárban megőrzött nevével: „mátkázó” - vasárnap. E napon az 5-6 évvel később remélt ellátás jelképeként a leány felfogható mátkatálat, komatálat készített: díszes tálba hímes tojásokat, kalácsot és egy üveg bort helyezett el, majd ezt kisebb lányokkal elküldte barátnőjének. A kislányok versben kérték fel a kiszemelt barátnőt a tisztségre. Ha elfogadta a felkérést, azzal jelezte, hogy a hímes tojásokat kicserélte a magáéival, és a tálat visszaküldte barátnőjének. Ugyanis később, keresztanyaként minden esztendőben húsvétkor hímes tojással kellett megajándékozni keresztgyermekét. A felkérő nem volt jelen személyesen a felkérésnél, így tapintatosan elkerülték azt az esetleges kellemetlenséget, hogy a felkért nem meri személyesen visszautasítani a tisztséget, mely igen sok kötelezettséggel járt.

A húsvéti hímes tojás adásán kívül ő vette meg keresztgyermekének az első, nem szerint járó ruhákat, a korozsmát. Mezőkövesdieknél a korozsma szépen hímzett gatyácska és ing a fiúnak, hímzett szoknya és pendely inggel a leánynak. Amikor keresztleánya férjhez ment, a keresztanya lett a nyoszolyóasszony, aki ünnepélyesen megvetette az új pár menyegzői ágát. Az ő becsületét, gondoskodását dicsérte az, ha a leány szűzen ment házasságába. A keresztanya volt ugyanis az a felnőtt nő, akinek kötelessége volt eligazítani keresztlányát a serdülőkor, a nővé érés idején erkölcsről, tisztességről és viselkedésről, olyan kérdésekről, melyekkel talán édesanyjához restellt volna fordulni.

Szegeden és más helyen is a keresztanya volt az, aki a nagyleányt először vitte búcsújáró kegyhelyre. A szegediek régen a többnapos járóföldre lévő Máriaradnára jártak, a Maros völgyébe, ez ma Romániához tartozik. Ha már nem tudott vele menni vagy akadályozva volt, a leány az idősebb asszonyok közül választott magának az úton búcsús-keresztanyát, aki Radnán megmosta a leány arcát. Ezért sok helyütt ezt a pót-keresztanyát mosdatási keresztanyának nevezték. Ebben is kifejezésre jutott az, hogy ez nem pusztán cím, hanem valóságos kötelezettséggel járó tisztesség: a keresztanya felelt a keresztleánya erkölcséért - ahogy annak idején, amikor a kislányt a keresztvíz alá tartotta, meg is fogadta.

Ha az újszülött még pár napos korában meghalt – a 19. században még igen nagy volt a csecsemőhalandóság - a keresztanya temette el minden feltűnés nélkül.

III. 3. A csecsemőkori szocializáció tanulságai

Altatás, nyugtatás, zenei nevelés

Megszületik a kisgyermek, és mindjárt elkezd tanulni az emberséget. Először érez, érzi az anya közelségét, megtanulja, hogy az érintés szeretet fejez ki. Megtanul mosolyogni a rámosolygóktól. Eldobott, árva gyermekek otthonában nem jut mindegyiknek annyi mosoly, mint annak, akinek van édesanyja. Az ilyen otthonokba látogatók döbbenetes élménye épp az, hogy annyi mosolytalan kisgyermekkel találkozik. Aztán az édesanya megkezdi a tanítást. A jó tanító abból indul ki, amit már tud a gyermek. Mit tud a párnapos kis csecsemő? Szopni. Megtanulja csücsöríteni az ajkát és a nyelvét.

Gyermekkori emlékem, hogy jönnek megnézni a nénik a párhetes-hónapos öcsémet. Föléje hajolnak, összecücsörítik a szájukat, kidugják kissé a nyelvüket és mozgatják, forgatják az ajkuk közt dúdolgatva. Emlékszem, hogy 1962 ősztendő utolsó napján a moldvai Lujzikalagorban a házban hallgattuk az udvarban hejgető legénycsapatokat. Két hejgető csapat jött közt az egyik házbéli fiatalasszony altatta a bubáját: úgy ahogy öcsémnél láttam hatvan évvel ezelőtt, de a fiatalasszony énekelt is.

Alululej, alululej, kukujj el... Jancsekám... alululej. A gyermek visszamosolyog. A beszélt nyelv előtt már tanulja a zenei anyanyelvét, a zene nyelvét. Hogyan is válaszolt egyszer Kodály Zoltán, amikor azt kérdezték tőle, mikor kell kezdeni az énektanítást? Kilenc hónappal a születés előtt, válaszolta. Hogyan is nevezik az angolok a bölcsődalt? Lullaby. Csaknem úgy hangzik, mint a kalagori altató. Üzenet az őskorból, amikor az angolok ősei és a mi őseink még hasonló nyelvet beszéltek.

Ha a csecsemő szopott, utána nem fektetik le rögtön. A mohón lenyelt tejjel sok levegő is kerülhet a kicsi gyomrába, s ha így kerül vízszintesbe, kibukhatja a tejet, vagy a legrosszabb esetben a légutakba kerülhet az anyatej. Ezért a szoptatás után a kicsit felállítják, rázogatóják, höccögtetik, büfiztetik - ehhez térdükön lovagoltatják is, egyszerű, ritmikus kis dalt dúdolva: „Gyi, gyi paripa, Azon megyünk Brassóba...”. Ez a kicsi ember első találkozása a dal, a zene, a ritmus, a mozgás, a tánc leírhatatlan ősi örömeivel. Karon ülve később is így tanulja a ritmust, saját magát rázogatóva, emelgetve, nézve a nagyobbak táncát, majd később társaival próbálgatja az első ritmikus tánclépéseket a játékokban.

A testközeli szerepe az anya-gyermek viszonyban

Az anya állandó közelsége, hogy érezte teste melegét, érinthette arcát, hallhatta szívdobogását, nagyban elősegítette a gyermek testi, szellemi és érzelmi fejlődését – ezt a modern orvostudomány és lélektan bizonyítja. A kisgyermek sokáig, jó egy éven túl is szopott, az anya azonban kénytelen volt dolgozni, ellátni a háztartást, kapálni, gyomlálni a kiskertben, felnőtt gyermekeit gondozni, esetleg még piacra is eljárni. Ilyenkor a kisgyermeket szorosán

magára kötötte úgy, hogy a gyermek fejecskéje a mellén vagy a hátán a szíve fölé kerüljön, hogy hallja a szívdobogását.

Az anya két karja szabad maradt, dolgozhatott, cipelhetett is, ha kellett. Láttam afrikai néger, indián, ázsiai kismamákat, akik így dolgoztak, és baranyai német fiatalasszonyokról készült fényképeket is, akiket a templomról kijőve kapott lencsevégre a fényképész. Mindegyiknek egyformán, mint a katonáknál a géppisztoly, a kicsi gyermek a mellére volt kötve úgy, hogy a feje a szívük felett nyugodott. Ehhez külön erre a célra szőtt gyermektartó kendőt, Kindstuchot használtak; hasonlókat alkalmaztak a sokác asszonyok is Baranyában. Japánban ha a kisgyermeket valami baj, betegség miatt el kell választani anyjától, például inkubátorba kerül, halk zenével és a szívdobogás ritmusával nyugtatják meg.

III. 4. A hagyományos gyermekjátékok világa

A gyermekek játékvilága ezután már önállóan hagyományozódik. A futkosó gyermek már nem a szüleitől, hanem idősebb társaitól tanulja meg az énekes, szerepjátszós, körtáncos játékokat. Így tanulja meg az öröm, az ünneplés átélését, például mikor a hosszú tél után felsüt a várva várt tavaszi nap vagy megérkeznek a fecskék.

A kitörő elemi öröm, a meleg napsugár köszöntése így kap formát és lehetőséget. Együtt, másokkal összekapaszkodva, egymást fogva tapasztalja meg a gyermek a közös ünneplést, a közösséget, a dallam szépségét, a ritmus pezsdítését az énekes-táncos játékokban. A hagyományos gyermekjátékokban nincs győztes és legyőzött, bajnok vagy vesztes, második, harmadik, utolsó helyezett, mint a mai játékokban, melyekben az együttmozgás, az együttdobbantás, éneklés örömét felváltja a győzelem ígért öröme, a vágy a másik legyőzésére. Ma már minden játék a győzelemre megy ki: az olimpiai játékok, a labdarúgás, az ének- karének-, hangszer-, karmesterverseny, a szépségverseny. A legegyszerűbb társasjáték, a „Ne neved korán” vagy a „Fekete Péter” kártyajáték is arról szól, ki az ügyesebb, szerencsésebb, szebb, erősebb, okosabb, erőszakosabb. A győztes öröme mellett mindig ott van a vesztes, a vesztesek bánata, szégyene. Ezt a kicsi gyermek nehezen viseli el, sír, ha veszít. Neki van igaza. A győzelem örömenél van teljesebb öröm, az összetartozás, az együttlét, a barátság nehezen leírható élménye, az együttmozgás, a zene, a tánc mélyebben ható gyönyörűsége.

Európa első gyermekjáték-gyűjteménye Magyarországon született meg. Kiss Áron tanítótársaival azért gyűjtötte össze és adta ki 1891-ben a magyar gyermekjátékok gyűjteményét, hogy ott, ahol már nem játsszák őket, a könyvből újra megtanulhassák. A játék, az ének, a tánc nem maradhat ki az iskolákból sem, legalább annyira fontos, mint az idegen nyelv vagy a számtan. Az érzelmi nevelésben pótolhatatlan, de ma már tudjuk azt is, hogy számos mentális nehézség, például a dislexia, megfelelő játékokkal gyógyítható csak.

Még a sportszerű, ügyességet, erőt igénylő játékokban sincs végső győztes és megszégyenített vesztes. Jó példa erre a futó-méta. Ha a kiütött labdát a másik csapat elfogja és megdobják a kifutót vele, a két csapat szerepet cserél, és a játék megy tovább. Amikor immár csaknem 60 éve először álltam be a Feketebokor- majori cselédgyerekek méta-játékába, még nem volt gyakorlatom, és kicsi lévén a nagyobbak futottak helyettem. Nem dobtak ki megszégyenítve a csapatból, hogy egy ügyesebbet vegyenek be helyettem. Ebben a játékban az együttműködés, a szolidaritás volt az élmény, nem a legjobbak kiválogatása volt a játék célja és értelme.

III. 5. A hagyományos népi játékszerek

A hagyományos játékszereket is maguk a gyermekek készítették, és ennek módját a nagyobbaktól tanulták meg. A csontból, csutkából, rongyból maguk készítette ökör, baba kedvesebb volt minden ajándékba kapott, csillogó játéknál.

A villanyvasutat nem én csináltam, működése még felfoghatatlan számomra, olyan idegen, mint a felnőttek világa. Ebbe nekem nem volt beleszólásom, a játékon nem tudok alakítani, legfeljebb elrontani tudom. De már a kicsi gyermek is szeretné formálni a világot. Épít vagy rombol, de nem henyél. A gyermek nem sokra becsüli azokat a kész játékokat, melyekkel elhalmozzák. Alkotás helyett marad a falfirka, a váróterem üvegének betörése, az üléshezut lehasítása. Hol marad az alkotás, a teremtés kimondhatatlan öröme, ha az alkotás lehetőségét is elvették tőle? Milyen sikere van annak, aki megtanulja az agyagozást, a nemezelést, a hímzést, a szövést! Átszellemülten élvezi, úgy, mint a játékot, melyben társaival fogják egymás kezét és ütemre, énekelve táncolnak körbe.

IV. A szöveges folklórműfajok szerepe a mindennapi életben

A hosszú, eseménydús nap után a gyermek elfárad. Elszakad társaitól, a családtagoktól, mielőtt elnyugodna, elmagányosodik. Álmos, de fél az éjszakától, az egyedüllétől. Igényli a biztatást, a hozzá szóló szavakat.

kep_29_nagyanyomesel

És ekkor mesét kell, kellene mondani. Milyen mesét? Az évezredek, évszázadok alatt kialakult, hagyományos mese az, amit a gyermek igazán igényel. Ami lényegében arról szól, hogy „most te még kicsi vagy, gyenge, kiszolgáltatott, mint a harmadik, a legkisebb királyfi, vagy a kiskanász, vagy a Hamupepejke, de ha jószívű vagy és bátor, ha segítesz a bajbajutottakon, emberen, állaton, akkor azok is megsegítenek téged, és legyőzöd a hétfejű sárkányt, a gonosz óriást, a boszorkányt. Nem a másik embert, hanem a Gonoszt magát, és te leszel a király!” A gyermek ezt akarja hallani, nem egyszer, hanem sokszor, újra és újra. Nem újságot, új viccet akar hallani, nem legyint, hogy „ezt már hallottam!” Inkább azt mondja: „Ezt meséld el, nagyapa!” És kijavít, ha tévedek. Nem szórakoztatni vágyik; erősítést, biztatást,

hitet vár, életprogramot, eszméket. Bármennyire mókás, nevetető Tom és Jerry kalandjainak sorozata, az ott látottak eljelentéktelenítik, bagatellizálják az erőszakot, a szenvedést, a brutalitást. A gyermek hisz az igazságban, és ezért nem viseli el a méltatlan vereséget. Azért, mert nem volt szerencséje, nem hatot dobott a kockán, azért, mert kisebb, gyengébb, miért lenne alább való az erősebbnél, az okosabbnál?

IV. 1. A három árva balladája

A néphagyományból a fiatal nemcsak a munka és a társas élet mikéntjét, szabályait tanulta meg, hanem azt a jelrendszert, nyelvet is, mellyel gondolatait és indulatait kifejezhette, elmondhatta másoknak. És azzal hogy jelekkel, jelképekkel megfogalmazta a kimondhatatlant, meg is szelídítette, hatalmába is kerítette.

Az 1950-es évek végén ismertem meg egy Tolna megyei kis faluban, Izményben Sebestyén Mári nénit, a bukovinai Andrásfalva szülöttjét. Csodálatosan szép, színes gyapjúszőnyegeket, festékeseket szövettem vele a budapesti és a pécsi múzeum számára. Olyan régi, hagyományos mintákat is ismert, melyeket már a többi bukovinai asszony nem használt. Elbeszéléseit, emlékezéseit, régi énekeit igyekeztem magnetofonra venni. Egyszer megkérdeztem tőle, ismeri-e a három árváról szóló keserves éneket. (A ballada szót a nép nem használta.) „Üsmerem” – válaszolta. „Akkor kérem, énekelje nekem azt is magnetofonra, szeretném azt is felvenni.” „Nem vagyok ura”- válaszolta. Ez annyit jelentett, hogy „nem bírom”. „Miért nem?”- kérdeztem. „Mert én nem voltam árva. Itt a szomszédomban lakik egy asszony, annak is Mári a neve, az szegény árva leányka volt. Most már megöregedett ő is, leányai elmentek, egyedül maradt magára. Ha hátra megy a hostelbe, a kertbe, kapálni pityókát, sokszor elbúsulja magát egyedül. Akkor szokta énekelni...”- mondta és hozzátette, menjek át hozzája, ő tudja, mert ő árva volt.

Vannak életünkben nagyon keserű és jóvátehetetlen, megváltoztathatatlan események. Halál, gyász, árvaság, csalódás, életre szóló sérülések. Nem lehet őket nem megtörténné tenni, elfelejteni, kitörölni. Mit lehet vele tenni? Szépen megfogalmazni, kifejezni, elsíratni, másokkal megosztani. A szó – hatalom, erő. Amit kimondok, amit nevéen nevezek, afölött már úr vagyok. Mennél jobban, mélyebben, találóbban nevezem meg, ismerem meg, ismertetem, adom tudtára másnak, adom tovább - mint a művész, aki szoborban fejezi ki, mit a költő, aki versben, mint a zenész, aki muzsikába szorítja azt, amit másképp kimondani nem tud, nem is lehet -, annál inkább erőt veszek magamon, fájdalmamon, annál jobban megbékítem magam a világgal.

Miről is szól ez a ballada? Három árva találkozik szép Szűz Máriával, aki megsajnálja őket és aranyvesszőt ad nekik, hogy azzal csappintsák meg a temetőt, édesanyjuk sírját. Édesanyjuk megszólal a sírből: Miért sírtok, van néktek jó mostohátok, aki gondot visel rátok. Van, felelik, mikor hajunkat

fésüli, hajunkat mind kitepi, mikor fehérét ad ránk, vérrel virágzik a hátunk... Ennyi az egész. Nem a valót mondja el, saját árvaságát, külön egyéni sorsát, vonásait, hanem annak csak égi mását, lényegét.

Hogyan gyógyítja a pszichiáter a lelkileg sérült, depressziós betegeket? Beszéli őket. Lehetőség szerint csoportokban, hasonlóan szótlán, apátiába, depresszióba merült társakkal. Ha egyiket meg tudja szólaltatni, talán a másik is magáénak érzi annak panaszát, és kimondja azt, amit magának sem igen vallott be eddig. Így lépésről lépésre mégiscsak kimondják, elmondják, mi érte őket, miért, hogyan betegedtek meg. Ha ki tudják mondani a kimondhatatlant, az már a javulás kezdetét jelenti. És ha szépen tudják kimondani, az már több mint véletlen, az már a lényeg.

IV. 2. A világszép leány balladája

A moldvai Lészpeden egy csángó asszonytól vettem fel egyszer „A világszép leányról” szóló keserves éneket. Kallós Zoltán barátom küldött hozzá, tudta, hogy az asszony sok éneket tud. Egy kis beszélgetés, magyarázkodás után rábírtam az éneklésre. Elhúzódtunk a szoba sarkába, elővettem a hangrögzítőt és ő elénekelt. E ballada hosszabb volt, 10-12 versszakból állt. Feszés, részaránytalan ritmusát végig szigorúan megtartotta, de nem volt benne semmi előadói hatáskeltés, hangerő, hangszínváltás, gyorsítás vagy lassítás. A szép, hajlításokban gazdag dallam alatt a ritmus változatlanul kopogott: ♪♪ - de csaknem sírásba fulladt a vége. Amikor befejezte, még egy ideig mozdulatlan maradt, de szeméből folytak a könnyek. Idő kellett ahhoz, hogy láthatóan mély megrendüléséből magához térjen. A maga sorsát mondta el benne - nem a valót, hanem annak égi mását. A történet így szólt: Volt egy szépségéről híres leány. Rabló törökök törtek rá a falura, keresték a leányt. Özvegy édesanyja azonban elbújtatta egy ládába. A törökök feldúlták az egész falut, a kertet, a házat, de nem találták. Csak kínozni kezdték szegény özvegyasszonyt... Végül már nem állhatta tovább, elárulta leánya rejtekét. A rablók kiragadták onnan és elhurcolták. Amint a Dunán eveztek vele, a leány belévetette magát a vízbe: „Inkább leszek halak martaléka, mit a török rabszolgája...”. Az asszony magáról énekelt: szép leány volt, özvegy édesanyja nevelte több kisebb testvérével együtt, de a szegénység kínozza őket. Akkor jött egy gazdag kérő, s talán édesanyja rábeszélte őt: neked jó lesz, nekünk könnyebb, és elment hozzá - szerelem nélkül. Most, már 60-70 évesen visszagondol a szerelem és talán szeretet nélkül eltöltött életére: talán jobb lett volna, ha ő is a Dunába ugrik. Ezt azonban így soha nem mondta ki, soha nem fogja kimondani. Nem vádolhatja özvegy édesanyját, aki mindent megtett értük, de mégis ő tanácsolta vagy tette elkerülhetetlenné ezt a megoldást. Nem lehet ezt már meg nem törtéنتé tenni, nem lehet újra kezdeni az életet. Hasonló esetek nem lehettek ritkák abban az időben, amikor a szülők szeretete és tisztelete nagyobb volt a mainál. E ballada több változatát ismerjük a magyar nyelvterület más részeiről

is. Egy dunántúli változatban ugyancsak egy özvegyasszony leányát egy nagyúrnak, „Rákóczi kisúrnak” adja el - nem a pusztaszegénység kínzása miatt, hanem egy icce borért. Megdöbbenő, finom árnyalat.

IV. 3. Kőműves Kelemenné balladája

Miről szól a jól ismert Kőműves Kelemenné balladája? Nem az építő áldozat a lényeg, hanem az, hogy két ember Isten és tanúk előtt megfogadja, megígéri egymásnak, hogy egymást legnagyobb értéküknek, kincsüknek tekintik. Most azonban kiderül, hogy fél véka arany és fél véka ezüst többet ér a mesternek, mint a felesége. A megcsalt feleség szalad ki az utcára, hogy szélnek kiáltsa bánatát, hogy megalázták, leértékelték, föláldozták, elcserélték. „Szégyenével dicsekszik” – mondanák és ki is nevetnék. A Kőműves Kelemenné döbbenetes sorain, szürreális képein nem lehet mosolyogni. Az ilyen embertelen önzés igazi áldozata a kicsi gyermek, aki hiába szólítja anyját, s beléhull a meghasadó földbe. Időszerű probléma?

IV. 4. A kegyetlen anya balladája

Hány magyar asszony, leány titkolt, életét megkeserítő bűntudata fogalmazódik meg egy másik moldvai népballadában, a kegyetlen anyáról szóló keserves énekben! A ballada talán valóban megesett történetről szól: az egyik tatár betörés során kincseivel és gyermekeivel menekülő fiatalasszonyról. A menekülő édesanya egyre közelebb hallja üldözőinek lódobogását. „Gyermekeim helyett még adhat Isten más gyermeket, de kincsem helyett kincset nem.” Így inkább gyermekeit hagyja el és kincses ládáját menti. Végül azt is el kell dobja, hogy életét menthesse. Ekkor az erdőben lát egy szarvastehenet, aki egyik fiát szarva között viszi, a másikat maga mögött vezeti. Visszafordul és megtalálja kicsi fiát, aki azonban elutasítja: „Ha anya lettél lenne, itt nem hagytál lenne...” – mondja. Az elkeseredett anya sírva elátkozza magát.

Hány fiatalasszony döntött hasonlóan, amikor nem szülte meg gyermekét, mert még nem volt lakás, gépkocsi, még élvezni akarta gondtalanul életét. Aztán feltámad a vágy a gyermek után, de az asszonynak nem sikerül teherbe esnie. Az orvos megállapítja, már nem lehet. Ez az ének ennek a sorsnak „égi mása”. A népköltészet, a művészet mint pszichoterápia, mint mentálhigiéniai gyakorlat, mint megrázó erejű figyelmeztetés, intés. Az operadramák hasonló szerepéről, jelentőségéről már írtak tanulmányt, de hányan jutnak el az Operába, hogy az éppen nekik, róluk szóló tragédián okuljanak, általa megtisztuljanak? Valamikor ezeket a balladákat mindenki ismerte, ha elénekelni csak azok tudták is, akik ebben kerestek és találtak vigasztalást. Az érintettek, akik gyógyulást kerestek.

A mai társadalom betegesen óvja az egyént a nagy testi és lelki megrázkódtatásoktól, így az nem repdes ujjongó örömeiben a magasságokban,

és nem járja be a gyász és a fájdalom mélységeit sem. Érzelmi kilengései „gyenge oszcillálásra” szűkültek le – mondja Konrad Lorenz. A hagyományos kultúrákban minden formát, külsőt, drámai elmélyítést kapott, kimondatták vagy kifejezték az érzelmeket, nem tagadták el őket. Ma rögtön eltakarítják, letakarják, eltüntetik a megholtat a szem elől, ugyanakkor a filmekben rakásra ölik egymást a szereplők, bagatellizálják az életet és a gyilkosságot. Ez az embereket érzéketlenné, közömbössé teszi minden szenvedéssel, a szolidaritás vállalásával szemben.

V. Az ártéri gazdálkodás tanulságai

Több évtizeden át kutattam, jártam a Duna mentét, a Sárközt, gyűjtöttem, följegyeztem az egykori élet körülményeit, az ártéri gazdálkodás emlékeit. Majd beástam magam a szekszárdi, a pécsi, a pest megyei és az Országos Levéltár adataiba, felkutattam a tárgyáról szóló irodalmat. Az élő emlékezetet összevetve a régi oklevelekkel, megrajzolhattam azt, hogyan éltek valaha itt az emberek, akik a Dunát nem szorították gátak közé, hanem éppen ellenkezőleg, azon voltak, hogy vizét áradáskor minél messzebbre kivezessék és kiterítsék minden elárasztható felületre. Ennek érdekében átvágták a Dunát kísérő természetes övzátonyokat, hosszú csatornákat ástak, hogy a víz távoli halastavakat tápláljon és megöntözze a nyárra kiaszott réteket.

Az annak idején nem kis földmunkával járó ártéri gazdálkodásnak köszönhető, hogy 1308-ban egy francia szerzetes azt írta a trónörökösnek, hogy a világon itt, Magyarországon van a legtöbb és legízletesebb hal. Följegyezték, hogy Mátyás király idejében egész Európában az a mondás járta, hogy Magyarországon a folyók két rész vízből és egy rész halból állnak. A 16. század elején hazánkban katonáskodó német Wernherus könyvet írt tapasztalatairól „De admirandis Hungariae aquis” (Magyarország csodálatos vizeiről) címmel. De nem csak halairól, hanem lovairól és hatalmas szarvú szürke marháiról is híres volt az ország, s ez részben annak köszönhető, hogy a folyók nyáron megöntözték a legelőket a különben csapadékszegény Alföldön. Mi biztosította a Duna menti nép gazdagságát még? Az ártéri erdők gyümölcsfái, számtalan alma-, körte- és szilvafajta. Amikor a török elfoglalta az országot, a szultán számára foglalták le a szeremlei gyümölcsös szigetét; amikor a nagyurak kedveskedni akartak a Bécsi udvarnak, külföldi barátainak, szózott viza-halat, gyümölcsöket vagy oltógallyat küldtek ajándékba. Az ártér kiemelkedő hátjain alakultak ki az első paprikát, káposztát és más zöldségeket termelő központok: Szeged, Kalocsa, Bogyiszló, Cece, Kupuszina-Bácskertes, és számtalan méhkas terméséért, mézért és viaszért még a felvidéki városokból is lejártak a kereskedők.

Az ártéri gazdálkodás a török háborúk idején sokat sérült, de a török kiűzése után feltámadni látszott. Mária Terézia idején azonban Bécs számára mindennél fontosabbnak számított a dunai vízi út biztosítása a bácskai és

bánati búza számára. Ez lett ugyanis a birodalom gabonás ládája, de ehhez fel kellett vontatni a hajókat a lovakkal. Ezért közvetlenül a folyót kísérő háton, övzátonyon emelt vontató utat kellett kiépíteni. A töltésekkel eltömték az ártérbe vizet vezető fokokat, csatornákat, hiába tiltakoztak ez ellen az itt élő jobbágyok. A meggondolatlan, hullámteret sem biztosító töltésépítés következménye az lett, hogy az első árvíz áttörte a töltést, és a kiáradt víz nem tudott apadáskor visszahúzódni a mederbe. A víz kintrekedt és kipusztította a réteket, erdőket, gyümölcsösöket. Erről nemcsak a korabeli panaszlevelek, leírások szólnak, hanem a 19. században megkezdett Duna-mappáció kézi festésű térképei, melyeket az Országos Levéltár őriz, a hozzájuk kapcsolt leírásokkal együtt. A bécsi udvarnak sikerült megnyernie a magyar földbirtokosokat is, azzal biztatva őket, hogy a töltésekkel ármentesített területen kialakíthatják majorsági gazdálkodásukat, és részesülhetnek a búzakereslet hasznából. Csak a 19. század közepétől sikerült újabb búzatermő szántókat kialakítani az ártérből az árvíz esetén lezúduló nagyobb víztömeg befogadására kialakított szélesebb hullámtérrel és magasabb gátak építésével - de úgy látszik, nem egyszer s mindenkorra.

Napjainkban a vízgyűjtőkben végzett lelkiismeretlen erdőirtások következtében annyira megnőtt az egy időegység alatt lezúduló víztömeg, hogy azt a gátak nem vagy csak nehezen tudják a mederben megőrizni. A töltések magasításával nem oldódhat meg a kérdés. Több millió forintba kerül a mellékvizek átemelése, a belvizek átszivattyúzása a magas gátak közé szorított folyóba arról a nehezen megvédett területről, ahol aztán egy hónap múltán már az aszály pusztít. Kézenfekvő lenne, hogy e költségesen védett, és ezért alacsony aranykorona-értékű földeket kivegyék a szántóföldi művelésből, s az egykori árterületen a régiek gazdálkodását újítsák fel: az öntözött legelőket, a halastavakat, a nagy keresletnek örvendő nádtermelést, az állattartást és a gyümölcsfás erdőket. Számos Tisza-menti falu, falvak társulása már komoly eredményeket ért el ezen a téren.

Takács Károly fiatal régész-történész kutatásai alapján, valamint számos régi kutatás eredményeinek újraértékelése révén joggal feltételezhetjük, hogy a vizek ilyen kifinomult kezelése nem szorítkozott az árterületekre. A Tóközben és a Duna mentén folytatott ásások olyan csatornarendszert sejtetnek, amely az ármentes mezőkön folytatott vízgazdálkodásra utal. Az erdélyi Mezőség halastavairól Sztripszky Hiador már 1928-ban könyvet írt, és számos hasonló, mezőségi területen létezett halastóról tudunk az ország más területein is. Egy ideig alig ismert gazdálkodási ágra derül ezzel fény mostanában. Ez is cáfolja azt a magyarokról szóló hazai és külföldi elképzelést, mely szerint ősaink rabló nomádok voltak, akik nem termeltek, csak elragadták a meghódított népek békés munkájával termelt javait. Ezt már a nyelvtudomány, a régészet és a korabeli híradások alapos elemzése megcáfolta, a kép mégse változott. Most

ehhez hozzátehetjük a régiek vízkezelési tudományát is, amit a néphagyomány és a történeti források is megőriztek számukra.

A régiek életéről, bölcsességéről szóló néphagyomány tudománya, a néprajz így lehet a jövő építését segítő tapasztalatok gyűjteménye, egyéni és nemzeti megmaradásunk záloga.